

Radikálne premeny Bratislavy (v poézii od roku 1945 do konca päťdesiatych rokov)

Viliam Nádaskay

**NÁDASKAY, V.: Radically Transforming Bratislava (in Poetry Published
Between 1945 and 1960s)**

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 68, 2021, no. 3, pp. 276-287

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2021.68.3.7>

ORCID ID: 0000-0003-4087-5824

**Key words: 20th century Slovak
literature, 1950s poetry, socialist
realism, urban literature, utopia**

After the Second World War, Bratislava underwent a radical spatial and ideological reconstruction. The reconstruction of the city was projected into poetry and its imagery in the socialist semantic code. The article focuses on the analysis and evaluation of the new meanings Bratislava as a symbolic space of historical events (and their influence on the daily life of its inhabitants) acquired during the post-war reconstruction process. The article builds on Henri Lefebvre's thesis that states that every revolution must also alter and create its own space, otherwise it does not fully utilise its potential. Investigations into the artistic representations of Bratislava are complemented by urbanist and sociological reflections on socialist urban space, as well as semiotic works of Vladimír Macura and Daniela Hodrová. In this respect, poetic representations of Slovakia's capital city may be divided according to three aspects: historical, reconstruction and private. These polarise the space into the city centre and periphery and recode their meanings. The image of the city is thus inclined towards a certain type of utopia – in the specific case of Bratislava it is a utopia in mid-(re)construction. Capturing the period image of the city as outlined in the 1950s poetry aims at contributing to the more complex picture of the symbolic meaning of Bratislava in the cultural memory of the 20th century.

**Kľúčové slová: slovenská literatúra
20. storočia, poézia 50. rokov 20.
storočia, socialistický realizmus,
literatúra mesta, utópia**

V slovenskom kultúrnom kontexte sa tradičná diferencia dvoch prostredí – mesta a dediny – uplatnila aj v poézii po roku 1945. K nim je zároveň potrebné pridať prostredie prírody, ktorá v poézii socialistického realizmu spravdila predstavovala objekt mičurinského kultu pretvárania. Tak ako mičurinovský mýtus predstavuje aktualizáciu ikonografie raja, prepojeného s vnímaním socialistickej spoločnosti ako utopického časopriestoru (Macura 1992: 24), tak sú aj priestory dediny a mesta podrobené štruktúrálnej premene. Tá sa prejavila na podobe konkrétnych aj abstraktných miest v poézii. Mesto ako námet je v porovnaní s dedinou v poézii vymedzeného obdobia zastúpené menej a ešte zriedkavejšie sa v nej vyskytuje Bratislava. Dá sa povedať, že dedina a mesto už nie sú striktné polarizované, no dedina jednoznačne nachádza najväčšie zastúpenie. Z hľadiska kvantity teda nemožno mestské prostredie a Bratislavu, respektíve ich prestavbu, považovať v poézii socialistického realizmu za ústredné témy. Spôsob ich spracovania však umožňuje postihnúť dobové vnímanie mesta, podmienené nielen socialistickým svetonázorom, ale aj špecificky slovenskou životnou a historickou skúsenosťou.

Socialistické mesto

Socialistické mesto prešlo viacerými štádiami urbanistickej reflexie. Ide o nie úplne lineárnu cestu – ako píše Owen Hatherley, takzvaný totalitný priestor či architektúru nemožno priamočiaro stotožňovať s architektúrou stalinizmu či pôvodne sociálnodemokratickým projektom masovo dostupného bývania. Socialistická architektúra v stalinistickej podobe vyrastá z podložia modernistických koncepcií, vedie s nimi polemiku, preberá ich jednotlivosti, ale zároveň ich odmieta ako nehumánne, technokratické, obmedzujúce a repetitívne. Zásadné pre stalinistickú architektúru a urbánny priestor bolo, naopak, zameranie na tradíciu, ozdobnosť, historizmus, hierarchiu, krásu (Hatherley 2015: 6).

Zjednodušene možno povedať, slovami sociológa Jiřího Musila, že v kontexte Československa socialistický urbanizmus postupne smeroval od utópie k realizmu a lavíroval medzi týmito pólmi (s dočasným citelným návratom modernistického utopizmu v šesťdesiatych rokoch). Obdobie medzi rokmi 1945 a 1960, na ktoré sa v tomto texte sústreďujem, možno v kontexte urbanizmu nazvať rozhraním, keď bolo potrebné spojiť teoretické utopistické mestské plánovanie s možnosťami a potrebami jednotlivých miest a krajín (Musil 2001: 283-285). Pre vyjadrenie ideálu socialistického mesta sa vo všeobecnosti využívali ako kľúčové pojmy rovnosť, harmónia, poriadok, racionalita, modernosť, pokrok či autoritatívnosť (Ferenčuhová 2010: 41-43), ktoré sa mali všeobecne uplatňovať v socialistickom spoločenskom zriadení. Socialistická prestavba mala mestá prispôbiť zvýšenej migrácii z vidieka a obnoviť a zefektívniť základné funkcie: dopravný systém, bývanie, pracovisko a centrum, ktoré definujú vyššie služby, rekreácia (Moravčíková a kolektív 2019: 49).

Mesto možno vnímať ako „vysoko usporiadaný produkt ľudského ducha“ (Šrank 2018: 61), v socialistickej spoločnosti realizovaný ako riadená výstavba utópie. V socializme má teda dôležitú funkciu a z nej vyplývajúcu pozíciu v ikonografii socialistického realizmu. Francúzsky sociológ Henri Lefebvre v snahe odpovedať na otázku, či socializmus dokázal vytvoriť svoj vlastný priestor, píše:

„Revolúcia, ktorá neprodukuje nové priestory, nenaplnila svoj potenciál. V skutočnosti dokonca zlyhala, keďže nezmenila samotný život, ale iba nadstavbové ideologické štruktúry, inštitúcie a politické mechanizmy. Aby bola spoločenská zmena skutočne revolučná, musí preukázať tvorivý potenciál v dopadoch na bežný život človeka, na jazyk a priestor. Tieto dopady sa však nemusia prejavíť v každej oblasti v rovnakej miere, s rovnakou intenzitou“ (Lefebvre 1991: 62).

Revolučné, socialistické mesto by malo byť dejiskom zásadnejších zmien, historických, priestorových či funkčných, ktoré zasahujú do každodenného života jeho občanov. Zároveň však malo byť mesto esteticky pôsobivé („ako z obrázku“), podriadené obrazom a efektu, ktorý má u vnímateľa vyvolať (Crowley 2002: 185). V poézii socialistického realizmu je preto kľúčové všimáť si takéto vnímanie mesta ako priestoru spoločenskej aj osobnej zmeny, jeho osvojovanie a hľadanie miesta v zmenenom priestore.

Prípád Bratislavy je jeden z mnohých, vyplývajúci zo špecifickej povojnovej situácie v Československu. Nie je ani modelový, ani ojedinelý – Bratislavu nepostihol osud vojnou zdecimovaných miest ako Drážďany či Varšava, čo však zároveň umožnilo zapojiť nové socialistické štruktúry do už existujúcich priestorov. Bezprostredná povojnová rekonštrukcia bola nevyhnutným obnovením základných životných funkcií republiky – je potrebné odlišiť ju od budovateľských snáh, ktoré sa po roku 1948 prezentovali aj ako snahy vyrovnáť triedne rozdiely, zlepšiť životný štýl občanov a, povedané dobovým diskurzom, stvoriť nového človeka. Mesto nepredstavuje iba predmet prestavby – je aj nástrojom pretvárania človeka. Ak platí premisa, že nový socialistický človek je človekom modernity (Nečasová 2018: 39), musí tomu zodpovedať aj jeho životné prostredie.

Bratislava dejinná

V roku 1947 vydal Ján Poničan zbierku *Mesto*, ktorá obsahuje básne o Bratislave, datované rokmi 1934, 1937, 1938 a 1940. Vyjadruje básnikov vnútorný vzťah k mestu a reflektuje jeho históriu, pričom o Bratislave spravidla hovorí ako o živom organizme, neraz priamo ako o žene. História a charakter mesta prezentuje ako nejednoznačné, rozdelené medzi viaceré národy: „*Maďari Nemci do náručia / vzali ťa Slávy prví / Ej verní sú ti Viem / Aj Židia prišli sem / Pýtam sa Ktorý prúdi / v krvi?*“ (Poničan 1947: 9). V zásade možno pomenovať básnikov vzťah k mestu ako zmes lásky a opovrhnutia, najmä v spôsobe, ktorým sa mestu-žene spasiteľsky prihovára: „*Do žíl sme liali život nový / Oplodniť sme ťa chceli / ty cundra stará malovaná / Pod dychom našich vrchov našich polí / ti rumenely líca / Začala si sa v nových šatoch / rozvalovať a koketovať / zas mladá krásavica*“ (Poničan 1947: 20). V týchto básňach sa neraz objavuje moment romanticky poňatej sociálnej drámy (prístaňovalecťva, chudoby, bohémy), typický pre medzivojnovú, modernistickú podobu Poničanovej poézie.

Hoci ide o básne z iného obdobia, toto vnímanie historickej situácie Bratislavy poskytuje kľúč k čítaniu neskoršieho obrazu jej dejín konštruovaného ako súčasť národnostného sebauvedomovania. V takejto role vystupuje napríklad v básni Vojtecha Mihálíka *Mesto*, venovanej desiatemu zjazdu Komunistickej strany Slovenska. Text je štylizovaný ako oslava Bratislavy, jej krás (Mihálik štyrikrát použije prívlastok kráska) a triednej podoby. Jej historický a mestský

charakter podfarbuje dvakrát použitý verš, v ktorom mesto je kráska „v kamen-
ný rubáš odetá“. Dunaj tu figuruje nielen ako priestorová dominanta, ale aj ako
unikátny personifikovaný svedok uplynulej histórie: „Vidíš druhov Štúrových / od
Dunaja zeleného / do Levoče putovať, / odohnatých, či ich vidíš? // [...] // Dunaj,
voda zelená, / koľko piesní počúval si, / koľko demonštrácií / zadunelo ulicami!“
Dunaj v mnohých dobových básňach zastupuje Bratislavu, zároveň predstavuje
„nositeľku“ pamäte, „svedkyňu“ dejín a v istom zmysle terapeutický symbol pre
historické traumy národa: „Dunaj, voda zelená, / koľko žiaľov odplavil si, / ako
často prekypel / tvoj prúd krvou bohatierov! // [...] // Roký trúchlych osudov / od-
plavil si, Dunaj dumný, / z bojov na dno klesali / oči pieskom zanesené“ (Mihálik
1955: 111-112). Historický obraz Bratislavy napokon smeruje k vyústeniu, ktoré
signalizuje už venovanie básne: hlavné mesto básnik nanovo prepája so spoloč-
enskou zmenou a s novým vedením krajiny. V básni Milana Krausa *Pukajú lady*
prechádza obdobnou premenou Bratislavský hrad, „ktorý sa vzdal už panovačných
túh / a je nám milý historický druh“ (Kraus 1952: 25).

Bytie v socialistickom meste možno často vnímať ako výnimočnú uda-
losť, ako dôvod k celej škále pozitívnych emócií, ktoré možno pozorovať vo vyš-
šie citovaných textoch. Na poetiku každodennej sviatočnosti, takzvané festivity
socialistickej kultúry, ktorá súvisí s kolektívnym a ritualizovaným prežívaním
skutočnosti, upozornil René Bílik (Bílik 2018: 10-17). Vo vzťahu k mestskému
priestoru tento koncept rozvinul tiež Jaroslav Šrank: čas permanentnej slávnosti
premieňa mestskú prítomnosť na sviatočnú, ktorá je „námetovo stotožňovaná
so sviatočnými úsekmi a vrcholmi pracovno-spoločenského kalendára (päťroč-
nice, výročia, aktuálne mimoriadne udalosti, nedela)“ (Šrank 2018: 61). V prípa-
de histórie mesta sa táto sviatočnosť spája s neustálou pripomienkou kľúčových
udalostí dejín – mesto disponuje pamäťou, samotná existencia priestoru sa rovná
artefaktu pamäti, ktorá presahuje krátkodobý horizont jednotlivca, spoločnosti
či kultúry (Assmannová 2018: 336).

Bratislava sa v poézii päťdesiatych rokov 20. storočia prezentuje ako
priestor kľúčových historických udalostí. Jej hodnota či legitimita ako veľkomes-
ta sa zvyšuje pripomienkou dejín, prezentovaných ako integrálna súčasť ducha
mesta. V zbierke Jána Turana *Jar* (1954) sa konštruuje duch viacerých miest: Ko-
márnu, ktoré básnik spája s pracovnými lodiarmi, venuje samostatný cyklus, Pra-
ha vystupuje ako centrum moci, odkiaľ dozerá na krajinu prezident, s Pražským
hradom ako zástupným symbolickým priestorom, a v neposlednom rade Brati-
slava predstavuje priestor oslobodenia Červenou armádou a naň nadväzujúcich
udalostí. Bratislava v Turanovej oslobodenej podobe prekypuje radosťou a vďač-
nosťou: „Jar bozkávala teplom ľudí, kvety, / fialky kvitly s veľkou vďakou, / z ktorých
si dievčiny a deti / uvily kytky pre vojakov. // Jak nikdy dosial v iné jari / zaznela
krásna pieseň žlty“ (Turan 1954: 36). Jar tu nepredstavuje iba reálny čas oslobo-
denia, symbolizuje tiež oživenie, takmer až zmŕtvychvstanie mesta aj národa ako
napríklad v Poničanovej básni, explicitne venovanej Červenej armáde: „Človek
sa skrýval ako poplašné kura: / Príde smrť? Rana? Temno a či papršlek? / [...] / Do-
movy porúcal im hnedý obor dravý. / Vraždil ich. Mučil. Kradol rumeň z líc ich diev.
/ [...] / Slobody víchor privial k múrom Bratislavy. / Oni ju nesú. Oni. Priniesli nám
jar“ (Poničan 1949: 9). Aktualizuje sa tu tradičný motív mesta ako brány, vychá-
dzajúci z hraničnej topografie Bratislavy: od „uhorskej brány“ do 19. storočia,

280 cez bránu do Európy, do sveta po vzniku ČSR, po funkciu „nemeckej brány na juhovýchod“ (Tancer 2012: 43-44). V dobovej poézii nadobúda rozmer, povedané podľa Poničana, „brány slobody“ – ako je Duklianský priesmyk symbolickým priestorom vstupu Červenej armády, tak je Bratislava symbolickým priestorom zavŕšenia oslobodenia a začiatku socialistickej prestavby.

Verejné priestory mesta sa stávajú dejiskami otvorených prejavov citov, či už ide o radosť, alebo o smútok. V básni *Obrázok zo Stalinovho námestia* Turan vytvára na menovanom mieste obraz trúchlenia, takmer spontánnej rozlúčky so Stalinom: „*Okolo sochy géniovej / záplava pestrých vencov, / ktoré sem ľudia priniesli / ku jeho večnej sláve.*“ Emócie sa tu neskrývajú, prežívajú sa kolektívne: „*lež viacej, viacej neuzrel som / pre horkú slzu v oku. / No viem, v tej dojímavej chvíli / sa mnohé oči zarosili.*“ Spoločné, davové pocity sa manifestujú priamo v rušnom centre mesta na symbolicky pomenovanom námestí, predstavujú výraz kolektívneho naladenia národa aj mesta, v synekdochicky „*smútiacej Bratislave*“ (Turan 1954: 42-43).

Takýmto slávnostným priestorom môže byť aj Slavín, v tej dobe ešte len v podobe vojenského cintorína, ktorý slúžil ako pripomienka padlých sovietskych vojakov. Báseň Milana Lajčiaka *Prvý máj, moje mesto a svet* (Lajčiak 1952: 77-80) začína pohľadom básnika na hviezdy nad Slavínom, nad nočnou Bratislavou a postupne prechádza do očakávania prvomájového sprievodu na druhý deň. Subjekt cez tieto dominanty uvažuje nad Bratislavou ako nad mestom pokoja, mieru a osláv. Slavín v tomto čase ešte nemal podobu pomníka, no i tak sa v povojnovom kontexte ustanovoval ako dôležitý priestor historickej pamäti mesta, navyše doslova situovaný nad mestom – básnikov pohľad ku hviezdám je teda viac než symbolický.

Bratislava tu vystupuje ako priestor oslobodenia, začiatku nových dejín mesta, krajiny, no najmä národa. Inak povedané, oslobodenie Červenou armádou je počiatočným bodom smerovania k novej podobe mesta. Tá sa vymedzuje voči vízií Bratislavy ako mesta obývaného Slováckmi, ktoré im však historicky a politicky „nepatrí“, „cudzieho mesta“, ako Bratislavu v roku 1945 označil Miloš Krno v rovnomennej básni (Krno 1945: 8), voči medzivojnovému obrazu mesta ako priestoru bohémskej a introspektívnej sebarealizácie (Šaková 2017: 38), vypuklých triednych rozdielov a bezútešnej sociálnej reality (Habaj 2019). Takýto posun mohol nastať aj v rámci tvorby jedného autora, ako je zreteľné na príklade J. Poničana.

Bratislava (re)konštruovaná

Početné diskusie o architektúre a územnom plánovaní po druhej svetovej vojne ukazujú, že na prestavbu Bratislavy sa kladol špeciálny dôraz, po roku 1948, respektíve 1949 najmä na bytovú výstavbu a rozvoj priemyslu (Moravčíková a kolektív 2019: 48). Tejto výstavbe, tvorbe „novej tváre“ mesta, však predchádzala deštrukcia – tvorbe „novej pamäti“ mesta predchádza potreba na niečo zabudnúť. Generovať nový priestor znamená generovať novú pamäť, nový spôsob uvažovania, nový ľudský typ.

Ján Rak zachytáva štrukturálnu premenu Bratislavy v básni *Bratislava mení svoju tvár*. Tvorí mozaiku mestského života, jeho prestavby. Príznačný je už názov básne – ozyva sa v ňom modernistický motív tváre, reprezentatívnej a výpovednej časti tela tvoriacej identitu. Prestavba v Rakovej Bratislave je proces zasahujúci do identity mestského „organizmu“. Týka sa najmä rozrušenia starej podoby mesta a nastolenia novej na princípe protikladov. Starej Bratislave patria

„viechy, vresk harmoník“, v tej novej „mumlú betónové miešačky“. Konkrétny priestor Bratislavy je určený Gottwaldovým námestím a jeho premenou z miesta kolotočov na ideologicky konotované miesto s dominantnou novostavbou Ústrednej poštovej správy, štvrtou okolo Cvernovky, ktorá sa z „buriniska“ zmenila na obytnú štvrť, konkrétne prvé bratislavské povojnové sídlisko 500 bytov, a Kvačalovou ulicou, ktorá sa z vinohradov a záhrad premenila na súčasť obytnej zástavby. Byty sú priam pointou básne: okrem radosti z prestavby sveta a z práce básnik pociťuje radosť pri pomyslení, že sa v nich bude bývať: „*Aká vám to radosť divá / očami láskat' obytné štvrte! / V nich robotníkov bych rád už videl bývať, / zaslúžia si to ich dlane tvrde*“ (Rak 1953: 36-37). Nejde už o modernistickú „ohyzdnú“ tvár, ale prívetivú, pretvorenú na triedne prijateľný obraz.

V básni Jána Kostru *Prisnilo sa mi* sa tematizuje novo nadobudnutý životný štýl socialistického človeka v mestskej štvrti 500 bytov. Básnik opisuje, ako sa prebudí zo zlého sna, z bombardovania Bratislavy. Minulosť poňatá ako zlý sen vstupuje do kontrastu s prítomnosťou, subjekt upokojí pohľad z okna na ranné vianočné sídlisko. Preniká ho svojou novotou: nové lampy, nové strechy, na ktoré prvýkrát padá sneh. Keďže „*nová robotnícka štvrť / máva dobrý, zdravý spánok*“ (Kostru 1953: 98), atmosféru novoty dopĺňajú deti, ich mladé mamy a čerstvo vyspatí robotníci nastupujúci na svoje zmeny. Báseň má idylický náboj – všade je pokoj a ticho, v ostrom kontraste k vojnovému bombardovaniu, ktoré tak silno preniklo do pamäti subjektu, že mu jemný sneh zo spánku pripomenie padanie bômb. Štvrť je charakterizovaná triedne ako robotnícka. Za pozornosť stojí, že jej periférna poloha už neimplikuje vylúčenie na okraj a chudobu, ale má pozitívne konotácie – je chápaná ako nové rozšírenie mestského priestoru o špecificky socialistické a funkčné sídlisko.

V podobných intenciách možno interpretovať básneň Miroslava Válka *Ohybáci železa* o výstavbe bytových domov na Karadžičovej ulici v Bratislave, v dobovej podobe mesta stále mestskej periférie. Báseň sa sústreďuje na výstavbu a ženu, ktorá využíva plody práce stavebných robotníkov ako vlastný, súkromný priestor: „*Bude hladkať svoje štyri steny*“ (Válek 1964: 30).¹ Ide o moment, ktorý vyjadruje fascináciu stavbou, ale aj intímny akt stotožnenia sa so „svojím“ životným priestorom. Za ním však vždy ostáva povedomie o tom, kto stavbu postavil či zadovážil energie – je to vedomie práce a jej plodov, ktoré presahuje do súkromného aj intimného prežívania mestského socialistického človeka.

Uvedené básne stvárajú dobovo aktuálnu tému výstavby obytných domov,² spravidla na mestskej periférii. Dejiny Bratislavy a ich reinterpretácia sa stotožňujú skôr s historickým mestským jadrom, výstavba sa situuje do periférie, bývalých poľnohospodárskych, priemyselných, sociálne okrajových

1 Pôvodne publikované v roku 1959.

2 Atypicky, no dobovo stále príznačne pristupuje k tejto téme Rudolf Fabry v básni *Prasknutý vodovod* s podtitulom *Báseň*, v ktorej sa autor stáva obeťou byrokracie. Samotný podtitul signalizuje Fabryho zámer – satirizovať byrokráciu, ktorou musí prejsť pri nahlasovaní poruchy v tristoročnom, „restitučnom“ bytovom dome. Pre poruchu v byte suseda, ktorý ušiel do zahraničia, zateká básnikovi strop. Báseň v rámcoch komunálnej satiry opisuje „odysseu“, presúvanie sa mestom do rôznych úradov. Pointou je básnikovo rozhorčenie, keď správca domu svojsky pomenuje vinníka: „- Šak já šecko dobre vím, - / zápalisto prešpurácky vravi, / - tých už ani herkofáter nenapravi, - / a vzápätí - div sa nezejším - / zvali všetko na režim“ (Fabry 1953: 127-128).

282 štvrtí. Domov sa ako priestor súkromia, intimity, osobnej a rodinnej sebarealizácie stáva záležitosťou kolektívnou, ak nie verejnou (exponovanou), tak aspoň nesúkromnou (nezakrývanou).

Bratislava súkromná

Daniela Hodrová hovorí o subjektívnom prežívaní mesta, ktoré môže vyústiť do rôznych obrazov – či už groteskných, iracionálnych alebo mesta bez identity. V päťdesiatych rokoch ustupujú v prospech vlasteneckého obrazu mesta s dominantami „mesta-revolucionárky“ (Hodrová 1994: 107-108). Mesto sa v poézii socialistického realizmu spravidla neprežíva individuálne, ale kolektívne – buduje sa, vytvára, je tu snaha objektívne ho postihnúť cez kategórie dobovo pertraktované ako objektívne a pravdivé, ako sú história, pamäť, radosť, kolektív. Uvedené kategórie neraz využívajú aj texty, ktoré tematizujú osobné, špecificky mestské prežívanie.

Mesto sa stáva priestorom „verejnej“ intimity, keď výstavba a zmena priestoru určujú prežívanie svojich obyvateľov. Báseň R. Fabryho *Neznámemu bicyklistovi* je štylizovaná ako radostná flanérska prechádzka po rannej Bratislave od Hlavného námestia (určeného „rytierom Rolandom“) po Radlinského ulicu, kde subjekt stretáva robotníka na bicykli. Pociťuje potrebu prejavíť mu sympatie, celá scéna, keď ho básnik zdraví, je prestúpená radosťou, veselosťou, optimizmom, „šibalstvom“. Mestský priestor je v tomto ohľade priestorom neštandardnej blízkosti – dvaja neznámi ľudia sa zdravia s najväčšou radosťou, stačí im na to bytie v jednom priestore, kladný pomer k nemu a práci: „*Že si správny chlap, len toľko ti chcem povedať, / ty môj hvizdák neznámy a ranný. / Kto sa s piesňou zvykne v strany práce hnať, / iste má k nim kompas láskou ukovaný.*“ Na ulici sa vyznávajú nielen kolektívne sviatočné emócie, ale aj hlbšie individuálne emócie, ktoré sú však v konečnom dôsledku kolektívne, keďže „*je nás už viac, čo hvizdame si ráno*“ (Fabry 1953: 54). Subjekt si osvojuje priestor mesta natolko, že v ňom splyva hranica medzi verejným a súkromným.

V básni V. Mihálíka *Hviezdoslavova jar* možno nájsť príklad kolektívno-individuálneho prežívania mestského priestoru. Opisuje sochu básnika na Hviezdoslavovom námestí: „*A tak sa díva, kým sa zvečeri / a kým mu odnaproti nezaznejú / lenlenže počutelné takty opery. / A keď sa potom striebrosiný / mesiac vyškríabe nad komíny, / milenci sa mu pod nohami smejú, / až sa v ňom sladká slabosť starcov ohlási / a sen mu sadne na riasy*“ (Mihálik 1955: 25). Námestie v historickom centre má v básni platnosť kultúrneho miesta, kde sa nachádzajú opera a divadlo a kde socha básnika dozerá na večerný mestský život. Je to tiež priestor, kde sa stretávajú „milenci“, priestor s nábojom blízkosti a intimity. Námestie vykresľuje ako jarné, v symbolickom čase cyklického začiatku, radosti, plodnosti, prebúdzania prírody. Básnika, ktorý ako „*tá dobrá múdra stráž / nad srdcami, si sedí na svojom námestí / a perom ako žezlom načína jarnú vernisáž*“ (Mihálik 1955: 24), vkladá do priestoru ako pevnú súčasť ducha miesta.

Bratislava má tiež vo viacerých prípadoch iniciačnú funkciu ako „veľkomesto“. Moment príchodu dedinského chlapca do Bratislavy možno sledovať napríklad v Poničanových básňach zo zbierky *Mesto*, kde má však dvojaký charakter: sociálny a erotický. V týchto starších textoch sa ukazuje Bratislava ako ambivalentný priestor, v ktorom sa dajú nájsť rovnako sociálne nerovnosti, ako

aj hedonistické radosti. Poničanov socialistický subjekt po roku 1948 hľadá v priestoroch Bratislavy jej dejiny, revolučnosť a vlastenectvo.

Samotný iniciačný proces príchodu do veľkomesta je však komplikovaný a nejednoznačný. V naratívnej skladbe *Návšteva* (1955) Štefan Žáry priamo tematizuje rozdelenie človeka medzi mesto a dedinu. Básnik navštevuje Banskú Bystricu, rozpomína sa na jej zákutia, jej genius loci, panoptikum miestnych postavičiek a prilahlé obce a prírodu, no v neposlednom rade aj na Slovenské národné povstanie. Priestor mesta a jeho okolia hodnotí jednoznačne kladne, hoci si uvedomuje svoj vidiecky pôvod aj v novom prostredí: „*Ešte som patrila vidieku, / a už som ľúbila toto mesto, / čo malo zvláštnu mentieku, / krojené čižmy s tmavou vestou. / Ono mi bolo druhým hniezdom, / tou blízkou, známou cudzinou; / tak rád som k nemu mieril cestou / v batohu, peši, drabinou*“ (Žáry 1955: 32). Mesto je tu podriadené dedine – je označené za „známu cudzinu“, je iba „druhým hniezdom“ oproti dedine so sentimentálnou hodnotou. V záverečnej časti skladby, pred odchodom básnika z mesta, vymenúva jemu známe postavy, ktoré pretrpeli staré časy, biedu a vojnu, a následne sa zapojili do prestavby a naučili sa žiť v novom meste – kolektívnom, pracovitom, družnom, hrdom. V záverečnom obraze však básnik vykresľuje živé ulice plné ľudí, presvetlené trotoáre a izby, v meste vládne hurhaj a šíria sa po ňom vábivé arómy – nové mesto, ktoré prechádza prestavbou, je priestor zmyslovo stimulujúci, prívetivý.

Snahu adaptovať sa mestu a jeho socialistickej prestavbe možno vidieť aj v staršej básni J. Raka *Ludia veľkomesta ľudia hôr*, ktorá s najväčšou pravdepodobnosťou odkazuje na Bratislavu, vzhľadom na fakt, že básnik prežil v tomto meste väčšinu života. Báseň je zreteľne delená do dvoch častí: jedna pojednáva o mestskom človeku, druhá o dedinskom. Ľudia v meste, nepokojní, unáhlení, zadychčaní, sú v Rakovom obraze súčasťou anonymnej masy, „*bezmenní ako prúdy mravcov*“, promenádujú sa po meste a potom sa rozbehnú vyspať v „*šedivých nájomných domoch*“. Podobu verejného priestoru určujú takisto priestory a prostriedky masového pohybu (koľajnice, ulice, námestia, chodníky, „trotoáre“, električky,³ autá), rekreácie (kiná, divadlá, kaviarne), ale aj typicky mestskej práce (fabriky, úrady) – v básnikovom vyjadrení budovy ako „*kocky železobetónu*“ (Rak 1949: 34-35). Mesto je charakterizované predovšetkým „mestskými“ materiálmi, energiami a živlami (asfalt, železobetón, kov, elektrina, dym, neónové svetlo). Dedinské materiálne náprotivky mesta v druhej časti básne majú pozitívne atribúty. Dôležitý je najmä vzťah k zemi, ktorá určuje ich narodenie, obživu, prácu, smrť. Vytvárajú modalitu skoro bezčasovej, rozprávkovej idyly. Či už ide o mesto, alebo dedinu, v oboch prípadoch stojí nad ľuďmi kladný vzťah k práci ako nadosobný princíp, ktorý ich zjednocuje a v každom prípade je pozitívny. Rakova mestská tvorba, viažuca sa na Bratislavu, je v tomto ohľade akýsi medzistupeň – na jednej strane ju, najmä v tvorbe datovanej do roku 1948, zobrazuje ako onoho cudzieho „moloča“ (povedané s D. Hodrovou), na druhej strane k nej autor zaujíma socialisticky dotovaný postoj spojený s kladným vzťahom k práci a sprevádzaný smerovaním k utopickému priestoru.

3 Motív električky nesie v poézii päťdesiatych rokov spravidla pozitívne konotácie harmónie, pokroku (spojeného s dostupnosťou a rýchlosťou dopravy) a ducha mesta (Šrank 2019).

Súkromný rozmer mesta je vzhľadom na ďalší vývin poézie kľúčový. Kým dejinný aspekt sa v „neomodernistickej“ podobe pomerne rýchlo vyprázdnil⁴ a budovateľský bol zobrazovaný skôr mimovoľne, nastalo opätovné postupné delenie na verejné a súkromné. Príkladne to možno ukázať na básni M. Válka *Dotyky* – ide o protiklad mesta ako civilizačného príznaku, žitého v prítomnosti, a dediny ako ubúdajúceho sveta, ktorý sa udržiava v pamäti cez postavu starej mamy. Mesto stimuluje zmysly, podobne ako u Š. Žáryho, avšak nie je prívetivé a plné ľudskej blízkosti, definuje ho skôr komunikačný chaos („*Od rána k vám chodia telegramy, / more listov zaplavuje dom, / telefóny zazvonili zrazu v celej štvrti*“; Válek 1964: 43), presla vnemov, kakofonická zmes zvukov a neuspokojená túžba. Dedina je oproti tomu priestorom istôt, skromnosti, cyklického času a hodnotovej nemenosti, ktoré sú však narúšané civilizáciou, meniacim sa svetom. Dedina, zastúpená motívom roviny, je utíchajúca, strácajúca sa v sebe, existuje však na pozadí civilizačného rozmachu zastúpeného mestom.

Bratislava utopická?

Ako upozorňuje J. Šrank, v poézii päťdesiatych rokov mesto nezaujíma výsostne negatívne, opozitné miesto voči dedinskému prostrediu (Šrank 2018: 49). Práve naopak, na príklade mesta, ktoré v dobovej poézii figuruje ako utópia vo výstavbe, môžeme pozorovať formovanie obrazu o revolučne poňatej prestavbe mesta na socialistické. Smerovaním k ideálu sa prechýľuje až do podoby utópie, ktorá má aj v socialistickej ikonografii klasické významy koncepcie Thomasa Mora: posadnutosť fyzickými hranicami a hranicami možného, usporiadanosť, neustály dozor, no v neposlednom rade aj privilegovanosť intelektuálov a umelcov, ktorých hlavnou úlohou je vzdelávať „poddaných“ (Clarková 2016: 179-181). Bratislava možno nenadobúda plné rozmery „mesta vzdelancov“, ktoré Katerina Clark identifikuje pri Moskve tridsiatych rokov 20. storočia, no v dobovej poézii sa v nej aspoň črtajú kontúry podobne konštruovanej socialistickej mestskej utópie. Urbanistické vrstvenie Bratislavy ako mesta so zreteľnou socialistickou sídelnou vrstvou a zachovaným predsociálnym centrom sa odráža v básnickej tvorbe, z ktorej možno určiť dobovo motivované dominanty (napríklad Dunaj, hrad, Stalinovo námestie, Slavín). Zobrazujú sa predovšetkým dve mestské vrstvy: historické centrum, ktoré v sebe nesie kontinuitu historickej pamäti podrobenej socialisticko-nacionálnej aktualizácii, a periférneho sídelného prstenca, predmestia, ktoré samo osebe tvorí nový socialistický priestor. Netreba zabúdať, že v skutočnosti prechádzala Bratislava nielen premenou na „moderné“, socialistické mesto, ale podpísali sa na nej tiež akcie, ktoré mali za následok jej „ruralizáciu“ (Zavacká 2012: 196). Fakt, že veľa „mestskej“ poézie v danom období písali autori, ktorí z mesta nepochádzali, spôsobil neustále, hoci aj implicitné porovnávanie Bratislavy (či mesta vo všeobecnosti) s „rodným“ dedinským prostredím. Toto napätie možno označiť za leitmotív lyriky, ktorá hovorila o vzťahu básnika k životnému priestoru.

Obraz Bratislavy v dobovej poézii má spravidla tri roviny, ktoré sa často a prirodzene prelínajú: historickú, budovateľskú a súkromnú. Všetky tri dohromady

4 Napríklad báseň Jána Stacha *Zakliate mesto (Päť malých rekviem za súdruhom Antonínom Zápotockým)*, ktorá bola prvýkrát publikovaná v roku 1957, ale autor ju zaradil aj do svojho debutu *Svadobná noc* v roku 1961.

vytvárajú do istej miery ideálny dobový obraz Bratislavy, ktorý skôr ako ódické oslavy utopického priestoru pripomína optimistickú anticipáciu budúceho ideálneho mesta a ohliadanie sa za jeho neutopickou minulosťou. Predpokladom nového socialistického obrazu je teda jeho protiklad, stará Bratislava – vojnová a predvojnová (buržoázna). Dokonca na ňom v istom zmysle stojí, ak si predstavíme poéziu socialistického realizmu ako takú, ktorej svet je do značnej miery založený na dobovo všadeprítomnom dialektickom princípe. Ako píše O. Hatherley, stalinistické mestá záviseli od historickej pamäti mesta, čo dokazuje spôsob obnovy miest najviac postihnutých bombardovaním. V prípade Varšavy sa namiesto konštrukcie modernisticky koncipovanej utópie selektívne replikovali časti starého mestského jadra a do nich sa vpletali monumentálne ozdobné prvky ako známe široké ulice, pamätníky, veže, paláce. Vzniká paradox, keď neskôr (aj dnes) obdivované historické časti mesta boli produktom komunistickej povojnovej obnovy, zatiaľ čo autentické historické budovy boli v päťdesiatych rokoch demolované (Hatherley 2015: 316-330). Takýto prístup nesie v sebe isté znaky improvizácie oproti plánovaniu, s ktorým sa od základu konštruovali nové obytné štvrte a časti mesta. V tomto kontexte má aj v skúmanej poézii historický aspekt mesta pomerne spontánny charakter, keď sa nesystematicky selektujú určité historické udalosti a priestory a hodnotia sa cez optiku komunistickej a národnej teleológie. Naopak, texty tematizujúce výstavbu sídlisk a socialistickú každodennosť obsahujú implicitnú ambíciu meniť životnú paradigmu človeka a nanovo rozplánovať jeho existenciu.

V básnických tematizáciách Bratislavy badať snahu o zmenu jej historického obrazu, významu a funkcie. Deje sa tak modelovaním nových, špecificky socialistických priestorov, ako sú sídliská či pomníky, no aj aktualizáciou už existujúcich, ako sú budovy a námestia v historickom jadre mesta. Špecifická sieť priestorových dominánt svedčí o tom, ktoré priestory básnici považovali za významné a symbolické pre Bratislavu, pre utváranie jej nového, socialistického a zároveň prípustne historického genia loci. V súlade s Hatherleyom možno hovoriť o pochopiteľnej selekcii, podmienenej požiadavkami režimu, ale aj o pomerne voľnom narábaní so symbolickým významom priestoru. Formovanie básnického obrazu histórie mesta a kontextualizácie „nedávnych“ prelomových udalostí a festivít sprevádzajú vypäté, spontánne pôsobiace emócie. Tam, kde je priestor pre spontánnosť, tvorí sa prirodzený priestor pre nedôslednosť, nedokončenosť, improvizáciu. Oproti tomu si možno všimnúť, že časť tvorby, ktorá zaznamenáva socialistickú každodennosť v čisto socialistických životných priestoroch, je iná – napriek hlboko optimistickému rázu je v istom zmysle vecnejšia, pragmatickejšia, vzhľadom na každodennosť rodinno-pracovného plánu. Kým v Turanovej „dejinnej“ básni o Stalinovi spontánne splyva dav do jednotnej masy pri prejave extrémne zosilneného smútku, Kostrov „každodenný“ subjekt môže z pohodlia svojho nového obytného domu pozorovať, ako sa v pokojnom ráne zberajú ľudia do práce a školy. Obrat do problémového, neplánovitého súkromia a „neverejných“ emócií koncom päťdesiatych rokov, pokračujúci počas rokov šesťdesiatych, bol najzreteľnejší práve na obraze mesta. Je osvojené a žité, dedina pre čoraz väčšie množstvo autorov nadobúda rozmer stratenej minulosti.

Bratislava sa po období vojnového slovenského štátu a po skončení vojny, keď bol jej obraz spravidla dotovaný víziami nacionálneho a historického odcudzenia, stáva v poézii päťdesiatych rokov nielen dejiskom revolučných udalostí,

286 ale sama je veľkolepou revolučnou udalosťou. Prechádza – alebo minimálne má prechádzať – radikálnou zmenou spoločenskej funkcie a symbolického významu. V dobovej poézii je však táto premena zachytená skôr procesuálne: sledujeme postupné kreovanie historickej pamäti, nového priestoru a životnej paradigmy obyvateľov. Jej najvýraznejším parametrom je pracovný tempo-rytmus, späť s výstavbou aj prežívaním mestského priestoru. Optimistický budovateľský pátos je však do istej miery ku koncu päťdesiatych rokov narúšaný civilnejšou tematizáciou Bratislavy a mestského priestoru všeobecne ako pozadia pre súkromnú, intímnu existenciu, ktorá uvoľňuje cestu pre každodennosť a banalitu mimo priznaných ideologických rámcov, bez modelovania ľudskej existencie ako situovanej v spomínaných nadstavbových štruktúrach.

Štúdia je výstupom kolektívneho grantového projektu „*Geopoetika*“ Bratislavy: reprezentácie mesta v slovenskej literatúre po roku 1918. VEGA 2/0069/19. Zodpovedný riešiteľ: Mgr. Radoslav Passia, Ph.D. Doba riešenia 2019 – 2022.

Pramene

- FABRY, Rudolf, 1953. *Kytice tomuto životu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 KOSTRA, Ján, 1953. *Javorový list*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 KRAUS, Milan, 1952. *Vďaka a láska*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 KRNO, Miloš, 1945. *Dym a slnce*. Prešov: Nakladateľské družstvo.
 LAJČIAK, Milan, 1952. *Vernosť*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 MIHÁLIK, Vojtech, 1955. *Neumriem na slame*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 PONIČAN, Ján, 1947. *Mesto*. Bratislava: NV Bratislava.
 PONIČAN, Ján, 1949. *Na tepne čias*. Bratislava: Kniha.
 RAK, Ján, 1949. *Pieseň mierových rúk*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 RAK, Ján, 1953. *Moja krajina*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 TURAN, Ján, 1954. *Jar*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 VÁLEK, Miroslav, 1964. *Dotyky. Prítlačivosť. Nepokoj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 ŽÁRY, Štefan, 1955. *Návšteva*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.

Literatúra

- ASSMANNOVÁ, Aleida, 2018. *Prostory vzpomínání. Podoby a proměny kulturní paměti*. Přeložili Jakub Flanderka, Světlana Ondroušková a Jiří Soukup. Praha: Nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-3433-3.
 BÍLIK, René, 2018. K poetike festivity. In BÍLIK, René – ZAJAC, Peter, ed. *Poetika textu a poetika udalosti*. Trnava: Typi Universitas Tyrnaviensis, s. 9-29. ISBN 978-80-224-0147-5.
 CLARKOVÁ, Katerina, 2016. *Moskva, čtvrtý Řím*. Přeložila Petruška Šustrová. Praha: Academia. 978-80-200-2589-0.
 CROWLEY, David, 2002. Warsaw Interiors. Public Life of Private Spaces (1949 – 1965). In CROWLEY, David – REID, Susan E., ed. *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford/New York: Berg, s. 181-206. ISBN 978-1-85973-538-1.
 FERENČUHOVÁ, Slavomíra, 2010. Od „krásneho mesta pre pracujúcich“ k „európskemu štandardu“. Premeny obrazu ideálneho mesta v plánovaní Brna 1951 – 2007. *Sociální studia*, roč. 7, č. 3, s. 35-58. ISSN 1214-813X.
 HABAJ, Michal, 2019. Človek, DAV a mesto. Nekrofilné a vitalistické aspekty poetiky davistov vo vzťahu k obrazu sociálnej reality. In HABAJ, Michal – HUČKOVÁ, Dana, ed. *Modernizmus v pohybe*. Bratislava: Veda, s. 82-134. ISBN 978-80-224-1797-6.
 HATHERLEY, Owen, 2015. *Landscapes of Communism*. New York/London: The New Press. ISBN 978-1-62097-188-8.
 HODROVÁ, Daniela, 1994. *Místa s tajemstvím. Kapitoly z literární topologie*. Praha: Koniasch Latin Press. ISBN 80-85917-03-3.
 LEFEBVRE, Henri, 1991. *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford/Cambridge: Blackwell. ISBN 0-631-14048-4.

- MACURA, Vladimír, 1992. *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha: Pražská imaginace. ISBN 80-7110-100-1.
- MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – KRIŠTEKOVÁ, Laura – BOČKOVÁ, Monika, 2019. *(Ne)plánovaná Bratislava*. Bratislava: Oddelenie architektúry, Historický ústav SAV, vlastným nákladom. ISBN 978-80-224-1851-5.
- MUSIL, Jiří, 2001. Vývoj a plánovanie miest ve Střední Evropě v období komunistických režimů. *Sociologický časopis*, roč. 37, č. 3, s. 275-296. ISSN 0038-0288.
- NEČASOVÁ, Denisa, 2018. *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*. Brno: Host. ISBN 978-80-7577-185-8.
- ŠAKOVÁ, Jaroslava, 2017. Téma mesta v tvorbe M. M. Dedinského a v kontexte slovenského nadrealizmu. In ŠRANK, Jaroslav, ed. *Podoby mesta v slovenskej poézii 20. storočia*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 35-48. ISBN 978-80-223-4622-1.
- ŠRANK, Jaroslav, 2018. Podoby mesta v poézii socialistického realizmu (od konca štyridsiatych po začiatok šesťdesiatych rokov 20. storočia). In ŠRANK, Jaroslav, ed. *Podoby mesta v slovenskej poézii 20. storočia*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 49-74. ISBN 978-80-223-4622-1.
- ŠRANK, Jaroslav, 2019. Reč električiek v slovenskej poézii. *Vlna*, roč. 21, č. 81, s. 16-21. ISSN 1335-5341.
- TANCER, Jozef, 2012. Obraz nie je odraz. Reprezentácie mesta ako výskumný problém. In DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela et al. *Medzi provinciou a metropolou: obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 23-45. ISBN 978-80-89396-21-4.
- ZAVACKÁ, Marina, 2012. Premaľovať! Režimový obraz Bratislavy na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov 20. storočia. In DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela et al. *Medzi provinciou a metropolou: obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 190-205. ISBN 978-80-89396-21-4.